

Naar een Local Democratic Audit
*startnotitie voor een breed inventariserend onderzoek naar de
kwaliteit van de lokale democratie in Nederland*

Paper politicologenetmaal 2012, Amsterdam

Prof. dr. Bas Denters,
Institute for Innovation and Governance Studies
Universiteit Twente

Dr. Marcel Boogers,
Tilburgse School voor Politiek en Bestuur
Tilburg University

Lokale democratie, romantiek en realisme

In het klassieke denken over democratie speelt het lokale niveau een cruciale rol. De Atheense democratie functioneerde in de context van een stadsstaat en Rousseau ontwikkelde zijn ideeën over de participatiedemocratie binnen Zwitserse gemeenten en kantons. Ook in de liberale democratietheorie neemt het lokale niveau een cruciale plaats in. In navolging van De Tocqueville spreekt John Stuart Mill over de gemeente als democratische leerschool (Mill 1861; De Tocqueville 1835). In Nederland heeft Thorbecke, als architect van onze constitutie en de gedecentraliseerde eenheidsstaat zich in dezelfde zin uitgelaten (Thorbecke 1839). In de hedendaagse democratietheorie wordt het belang van de democratie op decentraal niveau evenzeer beklemtoond. Dat geldt voor exponenten van heel uiteenlopende democratietradities, met theoretici als Benjamin Barber en Archon Fung tot Robert Dahl (Barber 1984; Fung 2004; Dahl 1998).

Volgens deze klassieke en moderne democratietheorieën wordt op lokaal niveau het best voldaan aan de voorwaarden voor een goed functionerende democratie. Door de grotere nabijheid van het bestuur en de grotere herkenbaarheid van de onderwerpen die aan de orde zijn, kunnen politici gemakkelijker worden benaderd en is politiek voor burgers begrijpelijker en overzichtelijker dan politiek op andere bestuursniveaus. In gemeenten zouden burgers daarom politiek meer betrokken zijn en beter in staat zijn democratische controle uit te oefenen.

Anderen vinden deze visie te romantisch, omdat deze de kleinschaligheid van lokale democratie te zeer centraal stelt en voorbijgaat aan de manier waarop lokale democratieën zijn ingebed in grotere democratische eenheden. Gezien die verwevenheid is de vraag: of de participatie en controle op lokaal niveau ook betekenisvol zijn, gezien de taken en verantwoordelijkheden die bij het lokaal bestuur berusten. De vraag die hier rijst betreft de relaties tussen gemeenten en andere overheden, de relaties van lokale partijorganisaties tot de landelijke moederpartijen. Sommigen beweren zelfs dat lokale democratie slechts een afgeleide democratie is, waarbij de speelruimte voor lokale democratie op andere bestuursniveaus wordt bepaald (o.a.: Van Biezen & Hopkin 2006; zie ook: Baldersheim & Stahlberg 2002; Boogers 2010). Daarnaast is ook van belang dat het lokale niveau ook wordt geraakt door de zogenaamde “verplaatsing van de politiek” (Bovens 1995), waardoor de rolverdeling van overheden in hun onderlinge relaties en in verhouding tot maatschappelijk instellingen verandert.

Niet alleen over de potentiële meerwaarde van lokale democratie, maar ook over de feitelijke kwaliteit ervan bestaat veel onduidelijkheid. Behalve de theorie wijst ook de praktijk in verschillende richtingen. Sterk genationaliseerde lokale verkiezingen gaan samen met een groeiende electorale steun voor lokale politieke groeperingen; dalende opkomstcijfers bij gemeenteraadsverkiezingen worden in evenwicht gehouden door verschillende vormen van

lokaal politiek activisme (Boogers&Van Ostaaijen, 2011; Van der Kolk 1997; Kjaer&Elkit 2010) en veelal lokaal geïnitieerde burgerinitiatieven (Denters, Tonkens, Bakker & Verhoeven 2012) . Democratische betrokkenheid wordt steeds meer op het sublokale buurtniveau georganiseerd, maar belangrijke strategische beslissingen worden vaker op het supralokale regionale niveau genomen. Hoewel gemeenten zich door decentralisatieoperaties ontwikkelen tot een eerste overheid, zijn lokale verkiezingen nog steeds – en in toenemende mate – tweede orde verkiezingen (Denters&Rose 2005; Boogers, Denters & Reussing, 2010).

Local democratic audit

Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat een goed beeld van de kwaliteit van het functioneren van de democratie op lokaal niveau in ons land ontbreekt. In de recent gepubliceerde eerste Nederlandse Democratic Audit is de aandacht voor het lokaal bestuur beperkt (Andeweg & Thomassen 2011). De Local Democratic Audit is daarom te zien als een lokale uitbreiding van de landelijke Democratic Audit.

Eerder onderzoek

Het ontbreekt in Nederland nog aan een uitgebreid overzicht van het functioneren en de kwaliteit van de lokale democratie. Zoals in de inleiding is aangegeven gaat het bij die democratische kwaliteit enerzijds om het lokaal bestuur als platform waarop burgerparticipatie en democratische controle gestalte krijgt en anderzijds om de vraag hoe betekenisvol deze controle is gezien de taken en bevoegdheden van gemeentebesturen in de context van een vervlochten en versplinterd bestuur.

Als het gaat om de burgerparticipatie en democratische controle zijn er omvangrijke of minder omvangrijke studies gedaan naar lokaal stemgedrag en andere aspecten van lokale democratie (Brasz&De Jong 1968; Tops et al 1991, Castenmiller 1994, Denters&Geurts 1998, Boogers 2007, Boogers&Van Ostaaijen 2010; Edelenbos en Monnikhof 2001). Deze beperkten zich echter veelal tot één aspect of één tijdperiode. Anders dan bijvoorbeeld Noorwegen kent Nederland geen gemeentelijke variant op het Nationaal Kiezers Onderzoek (NKO).

Als het gaat om de rol en de betekenis van het lokaal bestuur in een ruimere bestuurlijke en maatschappelijke omgeving is de spoeling evenzeer dun. In termen van de interbestuurlijke verhoudingen is in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw onderzoek verricht naar de macht- en invloedsverhoudingen in het Nederlands binnenlands bestuur (bijvoorbeeld Toonen 1981; Toonen&Hendriks 1998, Bleker& Van den Bremen 1983; Derksen 1983; Fleurke 1996). Meer recent zijn bijdragen van Gilsing (2005) en De Kool (2007) en studies naar de effecten van decentralisatieoperaties (onder meer Fleurke 1995; Fleurke 1997 en Van der Laan et al. 1998; Boogers et al. 2008). Inzicht in de implicaties van de “verplaatsing van de politiek” (Bovens et al. 1995) voor de betekenis van de gemeente als bestuurslaag beperkt zich overwegend tot

algemene beschouwingen en een globale typering van trends (onder meer Denters&Klok 2005 en Schaap&Hendriks 2010).

De enige wat bredere overzichtstudie – gericht op de voorbereiding op en onderbouwing van haar adviezen over de modernisering van de lokale democratie – is die van de Staatscommissie Dualisme en Lokale Democratie (genoemd naar haar voorzitter D.J. Elzinga), maar deze dateert al uit 1999 (Elzinga 1999). Deze Local Democratic Audit treedt in de voetsporen van dit onderzoek, maar wel met andere ambities en pretenties.

Doelstellingen

De Local Democratic Audit heeft een tweeledige doelstelling. In de eerste plaats beoogt de audit de kwaliteit van het democratisch functioneren van de gemeentebesturen in Nederland in kaart te brengen en inzicht te bieden in de factoren die deze kwaliteit beïnvloeden. In de tweede plaats beoogt de audit op basis hiervan een bijdrage te leveren aan een geïnformeerd debat over de staat van het lokaal bestuur en mogelijke hervormingen van dit bestuur. Bij voorkeur zou deze audit (uiteindelijk) twee typen van vergelijkingen mogelijk maken:

- Vergelijkingen naar plaats: vergelijking tussen diverse gemeenten in Nederland (en voor zover mogelijk op ook vergelijkingen met gemeenten in andere landen met vergelijkbare bestuursstelsel)¹
- Vergelijkingen door de tijd: teneinde trends in kaart te brengen en bijvoorbeeld ook de effecten van democratische innovaties via systematisch vergelijkend (quasi-experimenteel) onderzoek te kunnen traceren.

De Local Democratic Audit dient uit te monden in twee belangrijke producten:

1. Een PERIODIEKE RAPPORTAGE waarin de belangrijkste ontwikkelingen in de lokale democratie in de Nederlandse gemeenten worden beschreven. Daarbij wordt een breed scala aan maatstaven gehanteerd (én beoordeeld naar hun relevantie in het licht van actuele ontwikkelingen), dat recht doet aan de uiteenlopende opvattingen over democratie en democratische kwaliteit.
2. Een DATABESTAND dat zoveel mogelijk van de basisgegevens – bij voorkeur voor alle gemeenten – en over meerdere jaren vergelijkbaar omvat en ontsluit voor gebruik ten behoeve van de beleidspraktijk en voor wetenschappelijk onderzoek.

---

¹ Het zou met het oog daarop aanbeveling verdienen in het verband van de ECPR - *Standing Group Local Government and Politics* en de EGPA *Permanent Study Group Local Governance and Democracy* vergelijkingen te maken met gemeenten in Duitsland en de Scandinavische landen.

Het project zou moeten worden vormgegeven als een gezamenlijk project van de Nederlandse politicologie en bestuurskunde. Daarom ligt afstemming in NIG verband in de rede. Voorts ligt samenwerking voor de hand met andere instellingen waar onderzoek naar lokaal bestuur en lokale democratie wordt verricht en waar relevante gegevensverzameling plaats vindt (onder meer CBS en SCP).

Lokale democratie geëvalueerd

Een democratic audit is een vorm van evaluatieonderzoek. Dit betekent dat de lokale democratische praktijk wordt getoetst aan criteria die ontleend zijn aan normatieve democratietheorieën. Om meerdere redenen is dat niet eenvoudig. Democratie is immers een '*essentially contested concept*'; er is geen algemeen aanvaarde normatieve theorie waar kwaliteitscriteria aan ontleend kunnen worden.. Wil de audit een bijdrage leveren aan het debat over de staat van de lokale democratie dan dient bij de selectie van de maatstaven eenkennigheid te worden vermeden. Waar mogelijk en relevant – ook omdat lokale democratie zich op een aantal terreinen duidelijk onderscheidt van democratie op andere bestuursniveau's (Boogers 2007) – zullen de beoordelingsmaatstaven zelf ook aan een kritische toets worden onderworpen. De Local Democratic Audit krijgt zo het karakter van een vierde-generatie-evaluatie, waarbij niet alleen praktijken maar ook evaluatiecriteria worden beoordeeld (Guba&Lincoln 1989).

Behalve democratie is ook het voorvoegsel 'lokale' voor meerdere uitleg vatbaar. Door urbanisatie, agglomeratievorming, regiovorming en andere schaalvergrotingsprocessen is het niet eenvoudig om de lokale 'demos' en het lokaal bestuur helder te omgrenzen (Boogers en Korsten 2000; Derksen & Schaap 2010). Ook processen als privatisering, verzelfstandiging en vermaatschappelijking maken het lastig precies te bepalen welke actoren en instituties tot het lokaal bestuur gerekend mogen worden en welke niet (Boogers, Denters & Reussing 2010; Franzke et al 2007). Bij de opzet van de Audit moet hiermee rekening worden gehouden.

De evaluatie van de lokale democratie richt zich op drie basisrelaties: a) de relaties van burgers tot het lokaal bestuur en (b) de relaties tussen de diverse actoren die deel uitmaken van dat lokaal bestuur (c) de positie van gemeenten in het openbaar bestuur. De kernvraag van de audit is hoe binnen deze relaties betekenisvolle burgerparticipatie en democratische controle gestalte krijgen.

Burgers en gemeentebestuur: participatie, burgerschap en vertegenwoordiging

Bij de eerste basisrelatie, *burgers – lokaal bestuur* gaat het in de eerste plaats om de vragen rond participatie, burgerschap en vertegenwoordiging. Hoe staat het met de actieve betrokkenheid en houdingen van burgers? Hoe opereren burgers in de lokale politiek, wat zijn hun houdingen en opvattingen ten aanzien hiervan, en waarom? Deze vraag richt zich onder andere op electorale en niet electorale participatie, lokale politieke interesse, kennis, subjectieve competentie, tevredenheid met het lokaal bestuur en vertrouwen in lokale politiek. Het is daarbij ook zaak om aandacht te hebben voor de ingrijpende wijzigingen die het gevolg zijn van de introductie van nieuwe sociale media en de opmars van e-participatie en e-government. Bovendien is het ook zaak om in de audit niet alleen aandacht te schenken aan traditionele vormen van *politieke* burgerparticipatie. Daarbij kan men ook denken aan activiteiten die wel worden aangeduid met de term 'small democracy' (participatie in een ouderraad, patiëntenoverleg of cliëntenraad); of aan burgerinitiatieven en andere vormen van civiele burgerparticipatie (Wijdeven, Hendriks, Oude Vrielink 2010; WRR 2012).

Bij de eerste basisrelatie gaat het in een representatieve democratie ook over het functioneren van de volksvertegenwoordiging. Daarbij gaat het nog niet om de positie van de gemeenteraad in het lokaal bestuur (die komt bij de tweede basisrelatie aan de orde), maar wel om de wijze waarop raadsleden invulling geven aan hun volksvertegenwoordigende rol en de wijze waarop dat door de vertegenwoordigden wordt gewaardeerd (Denters 2012).

Instellingen binnen het lokaal bestuur: transparantie, verantwoording, controle

In de tweede basisrelatie (verhoudingen tussen de instellingen binnen het lokaal bestuur) gaat het primair om vraagstukken betreffende transparantie, verantwoording en controle en de invloed die de gemeenteraad als democratisch gelegitimeerd orgaan heeft op het functioneren van het lokaal bestuur. In de eerste plaats zijn hierbij de relatie tussen de bestuursorganen binnen het gemeentebestuur van belang. Welke invloed heeft de rechtstreeks gekozen gemeenteraad (via de collegevorming en de procedures rond de benoeming van burgemeesters) op de samenstelling van de colleges en welke invloed hebben de leden van de raad op het functioneren van het gemeentebestuur (college en ambtenarij)? De dualisering van het gemeentebestuur beoogde de positie van de gemeenteraad in dit opzicht te versterken en is de vraag gerechtvaardigd welke ontwikkelingen er zich sinds 2002 hebben voltrokken.

Betekenis van het gemeentebestuur te midden van vervlechting en versplintering

Daarnaast is ook van belang zicht te krijgen op de vraag welke positie het gemeentebestuur inneemt in relatie tot overheden en instellingen die opereren op andere schaalniveaus (multi-level governance: Europees, nationaal, regionaal) en de lokale actorconstellatie (multiactor governance). Is er in deze context op lokaal niveau nog sprake van een betekenisvolle arena waarin democratisch zelfbestuur gestalte kan krijgen? En op welke manier wordt omgegaan met veranderingen in de bestuurlijke verhoudingen en de veranderende rolverdeling met maatschappelijke organisaties en instellingen? Bekend is in ons land de discussie over het democratische gat op regionaal niveau, waarin de vraag centraal staat of bij allerlei vormen van intergemeentelijke samenwerking de transparantie, controle en verantwoording en de democratische legitimatie voldoende zijn geborgd. Vergelijkbare vragen zijn echter evenzeer aan de orde bij tal van samenwerkingsrelaties binnen het lokaal bestuur (Franzke et. al 2007).

Empirische basis

De empirische basis voor de Audit moet zoveel mogelijk worden gevormd door reeds beschikbaar onderzoeksmateriaal. Daarbij kan men in elk geval denken aan:

- De gegevens over de uitslagen van lokale verkiezingen, zoals die eertijds zijn verzameld door het CBS en thans zijn ondergebracht bij de Kiesraad.
- De persoonlijke achtergrondgegevens van alle Nederlandse burgemeesters en wethouders, zoals verzameld door de VNG. Momenteel worden afspraken met VNG en de beheerder van deze gegevens (BMC) gemaakt over de ontsluiting van dit materiaal in het kader van het IGS DataLAB.
- Andere statistische gegevens: bijvoorbeeld demografische en andere kenmerken van gemeenten zoals verzameld door het CBS, waarmee eerder genoemde bestanden kunnen worden verrijkt ten behoeve van wetenschappelijke analyses.
- Andere systematisch verzamelde gegevens betreffende gemeenten: hierbij kan men bijvoorbeeld denken aan gegevens die binnenkort zullen worden verzameld via de door Partners & Pröpper in samenwerking met BZK ontwikkelde gemeentelijke participatiemonitor. Met betrokken partijen en gemeenten zouden afspraken gemaakt moeten worden over de manier waarop dergelijk materiaal voor onderzoek ontsloten kan worden en gekoppeld kan worden aan andere materiaal in het databestand.
- Een belangrijke lacune in het thans beschikbare materiaal betreft gegevens omtrent de politieke oriëntaties van burgers over hun gemeentebestuur (vergelijkbaar met onderzoek Sociaal-Culturele Verkenningen; NKO en EURO-barometers). Bezien zou moeten worden hoe via aansluiting bij bestaand onderzoek en of aanvullend nieuw onderzoek in

deze lacune valt te voorzien. Het lijkt nuttig om in dat kader ook weer nadrukkelijk te kijken naar onze Scandinavische collega's.

- Gegevens uit andere – lopende – onderzoeken.

Nederland kent reeds een Centrum voor Onderzoek van de Economie van de Lagere Overheden (COELO), met een databestand waarin alle financieel-economisch kerngegevens van de Nederlandse gemeenten zijn opgeslagen en ontsloten voor onderzoek. Op eenzelfde wijze zouden in het IGS-DataLAB – op professionele basis en met waarborgen voor datakwaliteit en privacybescherming – gegevens betreffende het Onderzoek van de Lokale Democratie verzameld en ontsloten dienen te worden.

Tot besluit

Deze notitie beoogt een aftrap te zijn voor een discussie over de wenselijkheden en mogelijkheden van een dergelijke audit. Uiteraard zijn daarbij allerlei vragen te stellen. Zo is hier als uitgangspunt gekozen dat de audit zich zou moeten richten op het lokaal bestuur. Vanuit een pragmatisch oogpunt (niet teveel hooi op de vork) en inhoudelijk is dat wellicht verdedigbaar, maar er is misschien ook wel wat te zeggen voor een verbreding, onder meer naar het provinciaal bestuur.

Hoe dan ook, het moge duidelijk zijn dat het ook in de huidige beperkte opzet een illusie is te menen dat we in staat zullen zijn om – mede gezien de beperkte onderzoekscapaciteit en data-infrastructuur – op korte termijn een audit in de volle omvang te realiseren. Realisatie van een dergelijke agenda is een kwestie van de lange adem. Net als in de landelijke audit zou een begin gemaakt kunnen worden met een gezamenlijke 'aftrap' met geïnteresseerde onderzoekers tijdens het Politicologenetmaal. Daar horen we graag of er voldoende animo is om een dergelijke audit ter hand te nemen en commentaar op de gekozen invalshoek. Tevens hopen we tijdens dit etmaal ook ideeën te kunnen inventariseren over de invulling van de drie in deze paper geschetste themavelden en suggesties voor eventuele bijdragen. Op basis daarvan kunnen we verdergaan met de invulling van de geplande workshop betreffende de Democratic Audit tijdens de Annual Conference van het NIG in Leuven (November 2012). Van daaruit kan worden gewerkt aan vervolgstappen.

Literatuur

- Andeweg, R., J. Thomassen (red.) (2011), *Democratie Doorgelicht: het functioneren van de Nederlandse democratie*, Leiden: Leiden University Press.
- Baldersheim, H., K. Stahlberg (2002), 'From Guided Democracy to Multi-Level Governance: Trends in Central-Local Relations in the Nordic Countries', in: *Local Government Studies*, 28 (3), p. 74-90.
- Barber, B. (1984), *Strong Democracy: Participatory Politics For A New Age*, Berkeley: University of California Press.
- Biezen, I. van, J. Hopkin (2006), 'Party-organization in multi-level contexts', in: D. Hough, Ch. Jeffrey (eds.), *Devolution and electoral politics*, Manchester: Manchester University Press, p. 14-36.
- Bleker, H, and W. van den Bremen. 1983 *Macht in het binnenlands bestuur: een theoretische en empirische verkenning van machts-en invloedsverhoudingen tussen bestuurslagen*. Deventer: Kluwer.
- Boogers, M. (2007) *Lokale politiek: de logica en dynamiek van plaatselijke politiek*, Den Haag: Lemma.
- Boogers, M., B. Denters, R. Reussing (2010), 'Bestuur in beweging: veranderingen in het lokale politiek-bestuurlijke landschap', in: *Bestuurswetenschappen* 64 (3), p. 6-28.
- Boogers, M., J.J.C. van Ostaaijen (2010), *Lokale kiezers: lokale keuzes? - onderzoek naar de achtergronden en betekenis van het stemgedrag bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2010* (onderzoek i.o.v. BZK), Den Haag: BZK.
- Boogers, M., L. Schaap, E.D. Van Den Munckhof, and N. Karsten. 2008. *Decentralisatie als opgave. Een evaluatie van het decentralisatiebeleid van de Rijksoverheid, 1993-2008*. Tilburg: Tilburgse School voor Politiek en bestuur. Universiteit Tilburg.
- Boogers, M., A. Korsten (2000), 'Een narrenfeest om niets? – de beklemde stad en het regionale gat', in: F. Hendriks, P.W. Tops (red.) *Stad in spagaat: institutionele innovatie in het stadsbestuur*, Assen: Van Gorcum, pg. 163-174.
- Bovens, M., e.a. 1995 *De verplaatsing van de politiek: een agenda voor democratische vernieuwing*. Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting.
- Brasz, H.A., L. de Jong (1968), *Burger en Gemeente*, Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Dahl, R.A. (1998), *On democracy*, New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R., E. Tuftte (1974), *Size and democracy*, Stanford: Stanford University Press.
- Denters, Bas, and Pieter-Jan Klok. (2005). "The Netherlands: In search of responsiveness." In *Comparing Local Governance: Trends and Developments*, eds. Bas Denters and Larry E. Rose. Houndmills etc.: Palgrave. 65-82.
- Denters, S.A.H. & Rose, L.E. (2005), 'Local Governance in the Third Millennium: a brave new World?', in: S.A.H. Denters & L.E. Rose (Eds.), *Comparing Local Governance: Trends and Developments*. New York: Palgrave MacMillan, p. 1-11.
- Denters, Bas, and Pieter-Jan Klok. 2005. "The Netherlands: In search of responsiveness." In *Comparing Local Governance: Trends and Developments*, eds. Bas Denters and Larry E. Rose. Houndmills etc.: Palgrave. 65-82.
- Denters, S.A.H., P.A.Th.M. Geurts (red.) (1998), *Lokale democratie in Nederland: burgers en hun gemeentebestuur*, Bussum: Coutinho.
- Derksen, Wim , Margo Gonggrijp-Van Mourik, Rudger Smook, and Thea de Beer. 1983. *Monumentenzorg en effecten van centraal beleid: een analyse van de bescherming van stads- en dorpsgezichten*. Deventer: Kluwer.

- Edelenbos, J., and R. Monnikhof, eds. 2001 *Lokale interactieve beleidsvorming: Een vergelijkend onderzoek naar de consequenties van interactieve beleidsvorming voor het functioneren van de lokale democratie*. Utrecht: Lemma.
- Elzinga, D.J. (red.) (1999), *Berichten van de staatscommissie II: rapportage extern onderzoek staatscommissie dualisme en lokale democratie*, 's-Gravenhage: SDU.
- Fleurke, F. 1995 Effecten van decentralisatie: stand van zaken. *Bestuurswetenschappen* 49: 101-137.
- Fleurke, F., F.D. Huizenga, and W.G.M. Salet. 1996 "De mythe van de onzelfstandige gemeente." In *Bouwen aan het binnenlands bestuur*, ed. W. Derksen. Den Haag: Sdu Uitgevers. 149-171.
- Fleurke, F., R. Hulst, and P.J. Vries. 1997 *Decentraliseren met beleid: een heuristiek*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Franzke, J., M. Boogers, J.M. Ruano, L. Schaap (eds.) (2007), *Tensions between local governance and democracy*, The Hague: Reed Business.
- Fung, A. (2004), *Empowered Participation: Reinventing Urban Democracy*, Princeton: Princeton University Press.
- Gilting, Rob. 2005. *Bestuur aan banden. Lokaal jeugdbeleid in de greep van nationaal beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gubba, E.G., Y.S. Lincoln (1989), *Fourth Generation Evaluation*, Newbury Park: SAGE.
- Kjaer, U., J. Elkit (2010), 'Local Party System Nationalisation: Does Municipal Size Matter', in: *Local Government Studies*, 36 (3), p. 425-444.
- Kolk, H. van der (1997), *Electorale controle; de invloed van verkiezingen op het gedrag van gemeenteraadsleden*, Enschede: Twente University Press.
- Kool, Dennis de. 2007. *Monitoring in beeld. Een studie naar de doorwerking van monitors in interbestuurlijke relaties*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Laan, F. van der, H.A.P. van Aart, S.A.H. Denters, H.S. Halbersma, O. van Heffen, and H.M. de Jong. 1998 *Wondermiddelen zijn niet voorhanden; Grote-stedenbeleid 1995-1997: gemeentelijke beleidsruimte en de benutting daarvan*. Delft: Eburon.
- Mill, J.S (1957) [1861], *Utilitarianism, etc*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Schaap, Linze, and Frank Hendriks. 2010. "The Netherlands: Subnational Democracy and the Reinvention of Tradition." In *The Oxford Handbook of Local and Regional Democracy in Europe.*, eds. Anders Lidström, Frank Hendriks and John Loughlin. Oxford: Oxford University Press.
- Thorbecke, J.R. (1839), *Aanteekening op de Grondwet*, Amsterdam: Johannes Müller.
- Toonen, Th.A.J. 1981 Gemeentelijke invloed in een vervlochten bestuur: de relaties tussen nationale en lokale overheden. *Beleid en Maatschappij* 8: 334-342.
- Toonen, Th.A.J., and F. Hendriks. 1998 "Gemeenten en hogere overheden." In *Lokaal bestuur in Nederland: inleiding in de gemeentekunde*, eds. A.F.A. Korsten and P.W. Tops. Alphen aan den Rijn: Samsom. 122-134.
- Tops, P.W., S.A.H. Denters, P. Depla [e.a.] (1991), *Lokale Democratie en Bestuurlijke Vernieuwing in Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Eindhoven, Tilburg, Nijmegen en Zwolle*, Delft: Eburon.
- Tocqueville, A. 1951 [1835], *De la démocratie en Amérique*, Paris: Gallimard.
- Wijdeven, T.M.F. van de, F. Hendriks, M.J. Oude Vrielink (2010), *Burgerschap in de doe-democratie*, Den Haag: Nicis Institute.
- WRR (2012), *Vertrouwen in burgers*, Amsterdam: Amsterdam University Press